

Bossche burgers, broeders en bazen

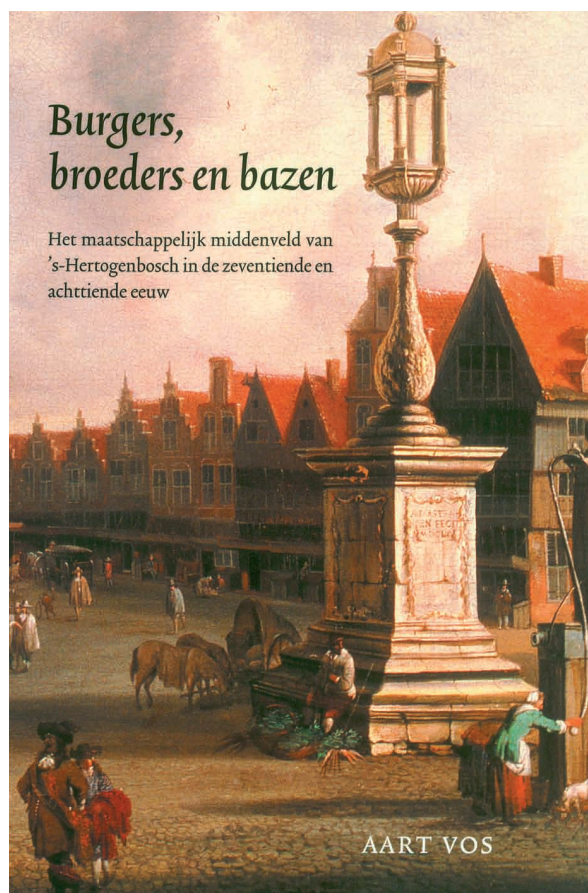
Boeiende studie naar maatschappelijk middenveld

Jord Hanus*

's-Hertogenbosch is en blijft een door historici graag bestudeerde stad. Met de regelmaat van de klok verschijnen kwalitatief sterke monografieën waarin het Bossche verleden op velerlei manieren belicht wordt. De aan de Universiteit Utrecht verdedigde dissertatie van Aart Vos, zeker geen onbekende voor wie de Bossche geschiedenis na aan het hart ligt, past perfect binnen deze reeks.

In *Burgers, broeders en bazen* analyseert Vos het maatschappelijke middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw, hoewel dankzij de vele verwijzingen naar de late middeleeuwen en zestiende eeuw dit boek een bredere chronologische basis dekt.

Anderzijds vormt de Reductie van 1629, de finale inlijving bij de Republiek na de verovering van de stad door Frederik Hendrik, een cruciaal breekmoment. Het katholiek gekleurde 's-Hertogenbosch kwam immers onder gereformeerd bestuur, wat voor tal van (nieuwe) fricties en breuken in de stedelijke samenleving zorgde. Zeker tijdens de eerste jaren onder de Republiek toonden verschillende nieuwe gezagsdragers zich manifest antikatholiek. Precies over de dagelijkse praktijk van deze 'multiculturele' stad, haar conflicten maar ook en vooral de gerealiseerde stedelijke gemeenschap gaat *Burgers, broeders en bazen*. Aart Vos focust daarbij op het stedelijke middenveld, de 'civil society' in het wetenschappelijke jargon, zoals deze vorm kreeg binnen en door vier sociale verbanden: het burgerschap, de

schutterijen, de ambachtsgilden en de gereformeerde gemeente. Deze vier instituties brachten echter niet alleen samenhang in de typische corporatistisch georganiseerde vroegmoderne stadsgemeenschap. Via diverse mechanismen en processen zorgde elk van deze sociale verbanden ook voor uitsluiting en vaak al te hoge drempels binnen de Bossche samenleving.

Poorterschap

Het poorter- of burgerschap, om te beginnen, zorgde op evidente wijze voor in- en uitsluiting binnen

de stedelijke gemeenschap. Poorters hadden toegang tot de Bossche armenzorg, ambachtsgilden en schepenbanken, en genoten tal van andere stedelijke voorrechten. Omgekeerd wisten de ingezetenen die het zonder dit statuut moesten stellen, toch al gauw meer dan de helft van de stadsbevolking, zich uitgesloten van deze voordelen. Poorter werd men door de doop te ontvangen binnen de stadsgrenzen – eigenlijk binnen de grenzen van de vrijheid –, door huwelijk, schenking of koop. Vooral koop en schenking openden perspectieven voor zowel stadsbestuur als immigrant: het verschafte laatstgenoemde een relatief goedkope weg naar het hart van de stedelijke gemeenschap, anderzijds leverde het de regenten een greep op de samenstelling van de stadsbevolking. Zo verkregen in de jaren 1640 talrijke gereformeerden gratis poorterrechten, terwijl tezelfdertijd katholieke inwijkelingen formeel (maar niet noodzakelijk in de praktijk) de toegang tot het gekochte burgerschap ontzegd werd.¹ De ‘nije’ religie was en bleef echter een minderheidsreligie binnen de stad, al wisten de gereformeerden zich verzekerd van nagenoeg alle machtsposities. Zo mocht de schepenbank amper tot geen ‘paapsen’ meer tellen na 1629, al trachtte het stadsbestuur in deze en andere zaken bovenal de kerk in het midden te houden – zoals nog zal blijken.

Schutterijen

Weinig verrassend ontsnapten ook de schutterijen niet aan de gevolgen van de religieuze en staatkundige troebelen. Tussen 1629 en 1643 werd de katholieke schutters wapen, vaandel en bijgevolg eer en identiteit ontnomen. Daarna werden de schutterijen gereorganiseerd en impliciet onder gereformeerd gezag geplaatst. Dit was om meerdere redenen een interessante zet van de gereformeerde machthebbers. Immers, de meer gegoede poorters van de stad bevolkten de vier Bossche schutterijen; men moest namelijk de eigen, prijzige, wapenrusting bekostigen. Bovenal creëerden en versterkten de ‘borgercompagnieën’ de stedelijke identiteit van haar leden. ‘Edel Manhaftigh en garde der Stadt, Dees eer hebben wij altijd gehad’, aldus een trefende versregel uit 1744 (p. 73). Door katholieken en gereformeerden expliciet te vermengen hoopte men de tegenstellingen weg te masseren – en drinken – wat zoals blijkt uit de verder incidentarme geschiedenis van de schutterijen goeddeels lukte ook. Vos legt een sterke nadruk op het verbindende karakter van deze instellingen, waarbinnen trouw aan en trots op de stad de religieuze verschillen schijnbaar uitvlakten tot een ‘omgangsoecumene’. Verder beschrijft hij de geschiedenis, werking en verantwoordelijkheden van de schutterijen in detail.

Huizen met houten gevels aan de westzijde van de Kruisstraat richting Vismarkt (thans Visstraat). Op de achtergrond van deze tekening van J. Jelgerhuis (1827) links de zogeheten visbanken waar de viskopers hun waar verkochten. Tal van ambachtsgilden lieten gereformeerden als lid toe. Het slagers- en het viskopersgilde werden echter gereformeerde beroepsgenoten. Speelde het geloof werkelijk een rol? Of wilden de slagers en viskopers de vleeshal en visbanken in de familie houden? (Origineel: UvT, Brabant Collectie; foto: Stadsarchief)

Ambachtsgilden

Het derde sociale verband betreft de talrijke ambachtsgilden. Deze in origine beroepsgebonden instellingen verenigden ambachtsmeesters, knechten en leerjongens, verleenden allerlei diensten en rechten, maar legden ook plichten op. De ambachten droegen bij uitstek de waarden van het stedelijke corporatisme uit. De ambachtsmeesters beschouwden zichzelf als de steunpilaren van de stedelijke samenleving. Zij beschermden de stedelijke en de eigen economische belangen, trokken hiertoe diepe lijnen tussen burgers en – per definitie onbetrouw-

bare – vreemdelingen, rekwestreerden het stadsbestuur voor tal van zaken, inspecteerden de eigen gildebroeders en deelden jaarlijkse maaltijden en andere sociabiliserende rituelen. Anderzijds was de ambachtelijke solidariteit met verarmde collega's, net zoals in vele andere steden, minimaal, waren vrouwen en niet-poorters nagenoeg volledig uitgesloten en werden de soms concurrerende soldaten in de stad met een scheef oog bekeken. Desondanks benadrukt Vos het broederlijke van de ambachtsgilden en hun bijdrage tot de omgangsoecumene. In de opgetekende conflicten was het religieuze immers steevast ondergeschikt aan de economische belangen in het gewag. Op patroondagen smaakten 'bier, kaas en ham – behalve op vrijdag – katholiek en gereformeerd' (p. 180).

Macht bij (gereformeerde) elite

Zoals eerder aangestipt was het vroegmoderne 's-Hertogenbosch grotendeels katholiek van confessie. De opbouw van een gereformeerde gemeente was dan ook alles behalve vanzelfsprekend, net zo min als de geprezen omgangsoecumene heeft zij onmiddellijk wortel geschoten. Vlak na de Reductie predikten de gereformeerde gezagdragers fors tegen de katholieke kerk, en voegden zoals al aangegeven de daad bij het woord. Niet alleen via het poorterschap en de schutterijen werden de katholieken naar de periferie verdrongen. Ook met de verdere ontwikkeling van de gereformeerde gemeenschap, inclusief kerkenraad, avondmaal, armenzorg, nauwe wisselwerking met het stadsbestuur en zelfs de afgedwongen toegang tot de bij uitstek katholieke Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, plaatsten de gereformeerden zich meer en meer in het centrum van het stedelijke leven – ten nadele van de katholieke stedelingen. Daarenboven wisten ook de arme lidmaten en gereformeerde sympathisanten zich meer en meer buitengesloten van het religieuze hart van de stad. Na een periode van fysieke segregatie tijdens de kerkdienst (arme kinderen dienden halverwege de zeventiende eeuw de eredienst op aparte banken te volgen), werden tijdens de achttiende eeuw de arm-lastigen verplicht afzonderlijke en afgezonderde kerkdiensten bij te wonen op zondagavond. Misschien wat contradictorisch staat in dit vierde en omvangrijkste deel van het boek het contrast tussen oude en 'nije' religie minder centraal dan in de voorgaande delen. Of beter gezegd, door het ontbreken van enig katholiek archief die naam waardig, blijft op 'religieus-institutioneel' niveau de analyse beperkt tot de gereformeerde vertogen en praktijken. Deze bewijzen dat binnen de Bossche gereformeerde gemeente (eigenlijk de autoritaire kerkenraad) het

militante antikatholicisme slechts langzaam wegebde – om eigenlijk nooit echt te verdwijnen.

Een harmonieuze samenleving?

Dat grootschalige conflicten desondanks uitbleven, is zeker vergeleken met andere steden in West-Europa opmerkelijk maar geenszins toevallig. Het stadsbestuur speelde immers een beslissende rol van bemiddeling en matiging, aldus Aart Vos. Geprangd tussen gereformeerde kat en katholieke hond, tussen bemoeiziek Den Haag en fiere corporaties, tussen concurrerende soldaat en eigengereide ambachtsmeester, en tussen trotse burger en onbetrouwbare 'uytlander', wisten de regenten slag om slinger de meest stekelige angels uit de discussies te halen. In naam van het algemene belang realiseerde het stadsbestuur de omgangsoecumene, de nagenoeg unieke (relatief) vreedzame samenleving tussen beide confessies. En hoewel de corporaties duidelijk een eigen agenda nastreefden, droegen ook zij hierin een fundamentele verantwoordelijkheid. Net zoals sociale denkers als Durkheim, Putnam of Etzioni voor hem, wijst Vos op het belang van 'de kleine verbanden – 'bemiddelende instellingen' – die een democratische communautaire samenleving – 'een gemeenschap van gemeenschappen' – nodig heeft, wil deze levend blijven' (p. 385). Met deze ene slotzin balt Aart Vos zijn voornaamste bevindingen samen met het oog op de bredere debatten binnen de sociale wetenschappen over identiteits- en vooral gemeenschapsvorming. De gehanteerde concepten en begrippen verklikken zijn kijk op de sociale werkelijkheid, die sterk aanleunt bij de net geciteerde namen en andere zogenaamde 'gemeenschapsdenkers'. Deze stroming legt sterke nadruk op harmonie en de 'democratiserende werking' van de 'civil society' en haar kleine sociale verbanden en verenigingsleven. Vos is zich zeker bewust van de tekortkomingen in deze visie – vandaar zijn sterke nadruk op processen van uitsluiting die vaak hand in hand gingen met de door Putnam en anderen geroemde 'gemeenschapszin' van zulke instellingen. Vanuit dit perspectief is het een gemiste kans dat in *Burgers, broeders en bazen* geen aansluiting werd gezocht met de ideeën uit de conflictsociologie, die veel meer de nadruk legt op het conflict en vooral de machtsverhoudingen binnen elk menselijk samenleven. Voor denkers als Marx, Weber of recenter de Franse socioloog Pierre Bourdieu zijn concepten als democratie, gemeenschapszin tot het 'algemeen belang' toe veelal handige constructies van de machthebbers gericht op de bestendiging van de eigen dominantie. Instellingen zoals diegene uit Vos' dissertatie werden immers

En van de eerste predikanten die de gereformeerde gemeente van 's-Hertogenbosch diende: Godefridus Udemans (1582-1649). Als aanhanger van de zogeheten beweging van de Nadere Reformatie ijverde hij voor de 'praxis pietas'. Hij keerde zich tegen een gereformeerde inquisitie, was vóór vrijheid van geweten, maar drong bij de stadsregering aan op strenge naleving van de plakkaaten tegen de 'paapsche superstition'. Ook de 'comedien en dansserijen' vonden bij hem geen genade. De zorg voor de armen was een Gode welgevallig werk, waar hij zich sterk voor maakte.

gemaakt door en voor elitegroepen, met als voornaamste doel de elitebelangen te verdedigen. Vertogen over gelijkheid en gemeenschapszin, Bourdieus 'symbolische geweld', verbergen vaak een achterliggende realiteit die veel minder fraai is. Meer systematische aandacht voor fijnere mechanismen van ongelijkheid en differentiatie had misschien een minder positief verhaal opgeleverd. Geen uitsluiting betekent immers geenszins geen ongelijkheid.

Ongelijkheid

Hoe edel en manhaftig de schutterijen in de eigen woorden ook mogen geweest zijn, bijvoorbeeld, de ongelijkheden binnen deze instellingen waren desondanks aanzienlijk. Net zoals bij het stadsbestuur werd niet alleen, zoals Vos al betoogde, de grote meerderheid van de stadsbevolking uitgesloten van toegang, binnen enkele jaren na de Reductie bekleedden de gereformeerden alle machtsposities. Soortgelijke verhalen van – vaak verdoken, vaak al te duidelijke – ongelijkheden omgeven ook de andere instellingen. Welvaart bepaalde in grote mate de toegang tot vele rechten en privileges, vrouwen en 'uytlanders' (en joden bovenal!) werden nagenoeg overal buiten gehouden. De katholieken kregen dan weer voorna-

melijk de speling hen toegestaan door de gereformeerden: zo werden naast de al besproken beperkingen inzake het stadsbestuur, poorterschap en schutterijen, ook de katholieke riten binnen het ambachtswezen sterk beknot. Hoewel de vertogen van de Bossche 'civil society' economische belangen boven religieuze of andere verschillen plaatsten, blijft de vraag in hoeverre deze woorden de feiten vatten.

Het is trouwens gezien de grote aandacht voor vertogen en het woord jammer dat Vos veel van de door hem gehanteerde begrippen en concepten weinig theoretisch uitklaart. Zo zullen zowel ingewijde als leek zeker een eigen idee hebben over 'democratie', 'civil society', 'sociaal kapitaal' en dies meer, de vraag is in hoeverre deze ideeën overeenstemmen met Vos' gebruik ervan. Zo lijkt het gebruik van Bourdieus begrippenarsenaal 'sociaal' (bv. p. 170) en 'symbolisch' (p. 245) kapitaal soms niet helemaal zuiver, net als het sporadische gebruik van aanlokkelijke maar finaal weinigzeggende stoplappen als 'middenklasse'.

Helder betoog

Dat mijn kritieken op *Burgers, broeders en bazen* beperkt blijven tot deze eerder theoretische of zelfs filosofische bemerkingen, getuigt van de grote waarde van het boek. Vos beschrijft en analyseert aan de hand van een uitzonderlijk grote greep uit de Bossche archieven. Zijn aanpak is grotendeels analytisch van aard, al zal de lezer tot haar/zijn plezier vele sprekende en verhelderende voorbeelden ontdekken doorheen de bijzonder vlot geschreven tekst. Het boek maakt niet alleen op uiterst boeiende wijze het verleden bevattelijk, op meerdere plaatsen nodigt het uit tot een kritische reflectie op veel van de hedendaagse maatschappelijke problemen en de bijhorende retorieken – niet in het minst die van vrouw, vreemdeling, religie en sociale uitsluiting.

Aart Vos, *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2007). Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Utrecht 2007.

* Jord Hanus is Aspirant fwo-Vlaanderen en verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis, Universiteit Antwerpen

Noot

- 1 De beperking op het poorterrecht voor katholieken gold slechts een aantal jaren.

De Loet

Een prachtig boek!

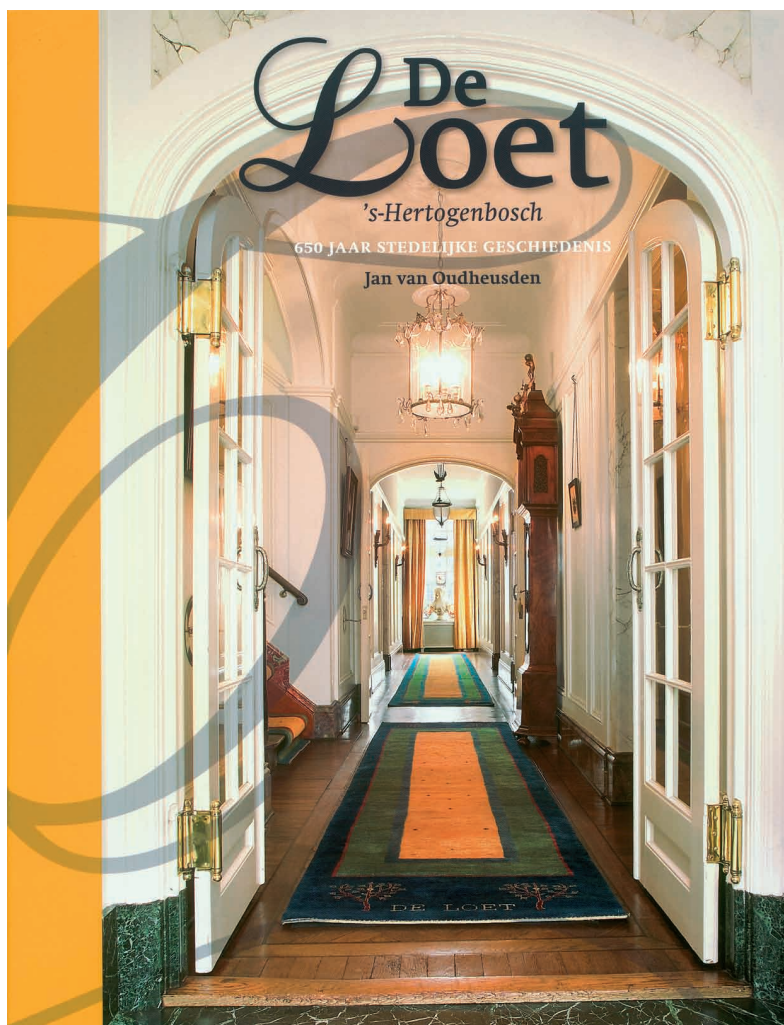
Ed Hoffman

'Op 1 mei begon de beschieting'. Deze eerste zin van het boek 'De Loet, 650 jaar stedelijke geschiedenis' maakt direct duidelijk, dat hier met Jan van Oudheusden een echte verteller aan het woord is.

Bezielde geschiedenis

Breed gepenseeld wordt, zomaar uit het niets, de belegering in de lente van 1508 van het kasteel Poederoyen, dat de waterweg van 's-Hertogenbosch naar Hollandse en Brabantse handelssteden beheerste en belemmerde, in haar tijd gezet. Keizer Maximiliaan en de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk, die de Bosschenaren vooral moreel steunden in de strijd met hun Gelderse kwelgeesten, komen ten tonele, en vervolgens wordt met fijnere kwast subtiel geschilderd wat de hectische voorbereiding van zo'n veldtocht voor de inwoners en het straatbeeld van de stad betekende: de herrie, de stank, de angst en de algemene stress.

Wat heeft zo'n lekker verteld verhaal over een belegering vijf eeuwen geleden te maken met het statige herenhuis aan de Peperstraat, dat door de huidige eigenaars, Clemens en Neeltje van der Ven, (zie interview in afl. 2008-1), genoemd is naar de oudst bekende bewoonster van die plek: Mechteld van Loet, die in 1361 haar testament heeft gemaakt? Wel, de stad kon de kosten van die veldtocht amper opbrengen en één van de zes 'goede mannen', die voor de fondsen moesten zorgen, was de jurist Frans Toelinck, die daar aan de Peperstraat woonde! Het tekent de aanpak van Van Oudheusden om, uitgaande van een uniek huisarchief, via de bewoningsgeschiedenis van *De Loet* tot een bezielde geschiedenis van onze stad te komen.

Van der Stegen

In 1537 verkochten de erfgenamen van Frans Toelinck het huis aan de latere president-schepenen Goeswijn van der Stegen. Aan hem worden maar liefst drie fascinerende hoofdstukken opgehangen.

Ruzie tussen Goeswijn en een buurman over een stinkende afvoer inspireert de schrijver tot *een alle-*

gorie van de vijf zinnen. Op een meesterlijke, aan Hui- zinga herinnerende manier, schetst hij hoe intensief, maar vooral ook hoe anders, de zintuigen van de 16e- eeuwse Bosschenaren dag en nacht geprikkeld wer- den, en hoe anders daarom hun aardse bestaan was. Een volgend hoofdstuk gaat over het bovenaardse. De oudste zoon van Goeswijn, Jan, trouwde met Maria Lombaerts van Enckenvoirt, de kleindochter van de zus van de grote kardinaal Van Enckenvoirt. Deze Brabantse prelaat had carrière gemaakt in het Vaticaan en was tenslotte door de enige Nederland- se Paus, Adrianus VI, op diens sterfbed tot kardinaal benoemd. Meeslepend wordt dan beschreven hoe Van Enckenvoirt zich weerde in de slangenkuil van de Romeinse Curie, hoe hij zich schandelijk verrijkte, maar ook hoe hij een groot raam schonk voor het zuidertransept van de Sint-Jan en hoe hij zijn Bos- sche familieleden volop liet meeprofiteren; zo be- noemde hij zijn zevenjarige neefje op drie plaatsen tegelijk tot kanunnik! Het was dit soort gedrag, dat ten grondslag lag aan de komst van de Reformatie. Het derde hoofdstuk rond Goeswijn vertelt enkele van de zwartste bladzijdes uit onze stadsgeschiede- nis: de burgerstrijd tussen katholieken en calvinis- ten en de twee verwoestende beeldenstormen van 1566. Het ontketende tuig, de wanhopige lafheid van de bestuurders en het vernietigende van deze vlagen over de stad, het wordt allemaal zo beeldend en minutieus beschreven, dat de scherven en splin- ters de lezer om de oren vliegen. Verwanten en burens van de oude Goeswijn spelen onderwijl aan beide zijden van het conflict hun rollen. Deze drie aan de familie Van der Stegen gewijde hoofdstuk- ken behoren tot de beste van het boek.

Veranderingen

De band tussen de bewoners van *De Loet* en de om- mekeer in de Bossche geschiedenis van 1629 is dunner. Na de lekkere openingszin: 'Ineens hing daar die vlag!' wordt het beleg en de verovering door Frederik Hendrik pakkend beschreven, maar voor het perceel aan de Peperstraat leidden deze gebeur- tenissen er vooral toe, dat er naast katholieke ook vooraanstaande, van buiten komende, gereformeer- den als bewoners passerden.

Zoals de hele geschiedenis van de 18e eeuw altijd al wat minder interessant lijkt, zo geldt dat ook voor de families die toentertijd *De Loet* bezaten, bewoon- den, verhuurden of huurden. Gebaseerd als zo'n bewoningsverhaal nu eenmaal is op testamenten, erfdelingen en gerechtelijke conflicten, wordt er dan wel een venster geopend op een kleinstedelijke wereld vol van ruzies en geroddel. En dat is toch ook wel weer heel amusant!

Tekening van een door kardinaal Willem van Enckenvoirt aan de Sint-Jan geschonken glasraam (met rechts het portret van de schenker). Het raam zelf is niet meer aanwezig. (KB Brussel)

In de hectische tijd rond de Franse Revolutie is er een grappig verband met de grotere geschiedenis, als een dochter van een van de bewoners, de patriot Philip de Bergh, buitenechtelijk bevrucht wordt door Willem Hubert. Deze creatieve Hubert was één van de drie heren die in 1796, namens Bataafs-Brabant, aanwezig waren bij de allerlaatste vergade- ring van de Staten Generaal van de Republiek der Zeven Provinciën. Hij was direct daarna ook een der afgevaardigden in de nieuwe Nationale Vergade- ring, waarmee er voor ons gewest een einde kwam aan anderhalve eeuw van achterstelling.

Volgend op deze emancipatie van het oude Staats-Brabant, en op een 19e eeuw met enkele bewoners van *De Loet* die als artsen sociaal betrokken waren bij de bestrijding van de verpaupering van een groot gedeelte van de Bossche bevolking, komt de katholieke emancipatie aan de orde in de persoon van Lodewijk de Gruyter, een van de directeuren van het grootse kruideniersconcern waarvan de opkomst, en later het verval, onderhoudend uit de doeken wordt gedaan. Lodewijk kocht in 1930, toen zijn familie inmiddels tot de Roomse elite behoorde, *De Loet*. Hij zette er negen kinderen op de wereld. Toen die waren uitgevlogen verkocht hij het pand in 1973 aan Clemens en Neeltje van der Ven, de huidige bewoners. Als antiquairs en verzamelaars *pur sang*, vulden zij het huis met kunstschaten en maakten er een werkelijk uniek stadspaleisje van.

Het ideale boek?

En dat brengt ons op een tweede aspect van dit boek. Naast de fascinerende verhalen over de bewoners van het pand en de geschiedenis van onze stad, is het ook verrukkelijk verlucht! Jac. Biemans is er als illustrator in geslaagd vele, ook nog nooit gepubliceerde, afbeeldingen bijeen te brengen die de teksten prachtig verrijken. Ook uit de verzameling van de Van der Vens heeft hij unieke illustraties van Bossche penningen, zilverwerk, porselein en schilderijen geput. Tenslotte zijn er paginagrote foto's opgenomen van de verschillende ruimtes en de tuin van het huis met poëtische begeleidende teksten als gold het een reeks van elegante modellen op de catwalk. Allemaal erg fraai!

Is dit prachtige boek nu ook het ideale boek? Wel, perfecte boeken zijn moeilijk bestaanbaar zolang lezen en kijken gecombineerd moeten worden. Een leesboek heeft baat bij een lekker lettertype en een formaat, dat tot in de kleine uurtjes handzaam in

bed genoten kan worden, terwijl platen flink fors moeten zijn voor op de salontafel.

En dan is er nog de steeds belangrijkere rol van de vormgever. De afgelopen jaren verschijnen er veel boeken met brede gekleurde banden boven of terzijde van de bladzijdes. Dat gaat ten koste van de ruimte voor de lopende leestekst. Ook wordt er zo nu en dan achter de verhalende pagina een schemerige afbeelding gemonteerd. Heel hinderlijk! Gelukkig komt dat bij dit boek maar een enkele keer voor. Maar er is nog iets. Van Oudheusden hangt niet alleen de stadsgeschiedenis heel vernuftig op aan de individuele lotgevallen van de bewoners van *De Loet*, maar vertelt in korte rubrieken ook wat er *Tegelijkertijd* in de wereld in het algemeen gebeurde. Daarvoor wordt dan van een grote, lichtjes gekleurde, bladzijde een donkerder gedeelte gereserveerd. Dat ziet er weer fraai uit, maar leidt wel tot erg kleine witte lettertjes. Ook de in de zijstroken opgenomen bijschriften onder de illustraties moeten het met minieme lettertjes doen.

Natuurlijk is het de taak van de vormgever om een mooi boek te maken. De dienstbaarheid aan de tekst en dus aan de lezer moet echter altijd voorop staan! Vergeleken met de boeiende teksten en fraaie foto's zijn dit overigens onbelangrijke opmerkingen, die de waarde van dit werk voor de Bossche geschiedenis in het geheel niet aantasten. Het is en blijft een verrukkelijk boek, waar schrijver, illustrator en opdrachtgevers terecht trots op mogen zijn.

Van Oudheusden gaat uit van een motto van de historicus Ankersmit: 'Onze gevoelens over het verleden zijn niet minder belangrijk dan wat we ervan weten – en waarschijnlijk zelfs belangrijker'. Dat moge waar zijn, maar na lezing van dit boek, overheerst het gevoel weer veel meer van een opgefrist verleden te weten! ■

Jan van Oudheusden, *De Loet 's-Hertogenbosch, 650 jaar stedelijke geschiedenis* (Zwolle 2008)

De ziener en het bekenene

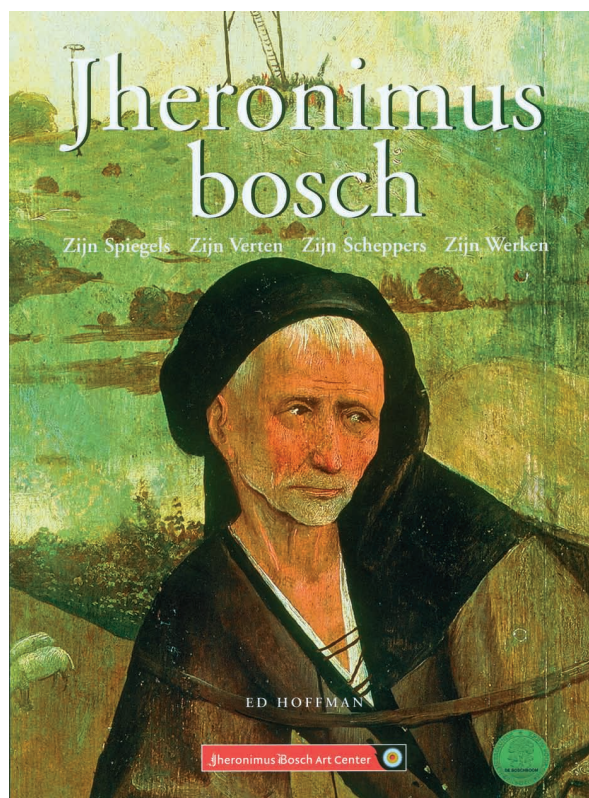
Jongste boek over Jeroen Bosch

Eric De Bruyn*

'Jheronimus Bosch' van Ed Hoffman is de eerste boekuitgave die bezorgd wordt door het Jheronimus Bosch Art Center, het aan leven en werken van de beroemde Bossche schilder Jeroen van Aken (alias Bosch) gewijde studiecetrum dat officieel op 31 maart 2007 zijn deuren opende.

Het boek, waarvan in de eerste plaats de wat wazige ondertitel maar ook het aangenaam grote formaat, de verzorgde lay-out en de mooie kleurenillustraties opvallen, is niet bedoeld als grensverleggend, maar neemt op een vlotte, op het brede publiek gerichte wijze vier, in aparte hoofdstukken ondergebrachte aspecten van het Bosch-universum nader onder de loep. In hoofdstuk 1 wordt, in navolging van een aantal vroegere auteurs (onder meer Mosmans, Gerlach en Van Dijck), op zoek gegaan naar zelfportretten in het oeuvre van Bosch. Ondanks de vijf criteria die door Hoffman worden opgesteld, kan het speuren naar zelfportretten van Bosch nooit verder reiken dan (in het beste geval) logische speculatie, zoals door de auteur dan ook meteen en terecht wordt gesignaleerd. Dit omwille van het feit dat er geen honderd procent betrouwbare portretten van Bosch bewaard zijn gebleven. Zet men dit wetenschappelijk bezwaar even opzij, dan blijft het natuurlijk bijzonder verleidelijk om dit subjectieve zoekspelletje mee te spelen.

Hoffmans uiteindelijke conclusie is dat in het bewaarde Bosch-oeuvre vijf zelfportretten terug te vinden zijn: de marskramers op de buitenluiken van de *Hooiwagen* en op de Rotterdamse 'tondo', de als leek geklede man die de H. Antonius helpt

dragen op het linkerbinnenluik van de triptiek in Lissabon, de zogenaamde Boommens op het rechterluik van de *Tuin der Lusten* en de herder die door een opening van de stal naar Jezus kijkt op de *Aanbidding der Wijzen*-triptiek in het Prado. Alle voorbehoud in acht genomen, lijken de eerste drie figuren ons persoonlijk inderdaad goede kandidaten voor een zelfportret. Bij de Boommens is dat echter reeds veel minder het geval, maar koddig en leerzaam tegelijk is de casus van de loerende herder. Hoffman beschrijft dit personage als *gelukkig ogend* en *nederig en opgetogen*, maar met de beste wil van de wereld: ik kan er niets anders in zien dan een bleke en onbetrouwbare hypochonder, met die naar beneden getrokken mondhoeken en die valse, spie-

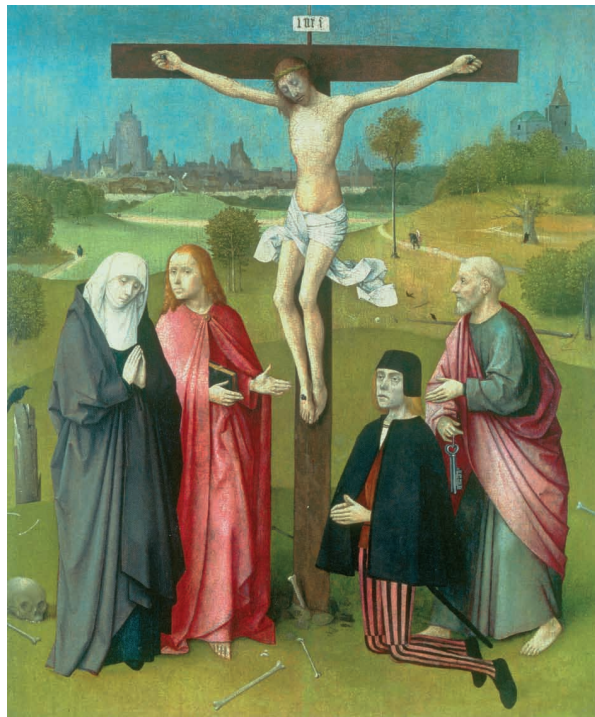
dende blik. Wat nogmaals aantoonst hoe wisselvallig en persoonsgebonden het interpreteren van beelden wel kan zijn.

In hoofdstuk II vertrekt Hoffman van een boek van Boudewijn Bakker (*Landschap en Wereldbeeld*) waarin een methode wordt uitgewerkt om na te gaan of landschappelijke elementen in oude schilderijen een inhoudelijke boodschap konden bevatten. Deze methode komt erop neer dat men de middeleeuwse viervoudige benadering van teksten (historisch, allegorisch, moreel en anagogisch) ook op beelden gaat toepassen. Hoffman benadert op deze wijze twee Bosch-schilderijen, de Brusselse *Calvarie met Schenker* en de Gentse *Hiëronymus*, naar eigen zeggen in het eerste geval mét, in het tweede geval zónder succes. Hoewel in verband met de *Calvarie* enkele treffende dingen worden gezegd over het landschap, lijkt mij de toepassing van die viervoudige leesmethode op het paneeltje toch ook maar bedenkelijk, wat van dit tweede hoofdstuk duidelijk het zwakste van het boek maakt.

Een stuk boeiender is hoofdstuk III waarin uitgebreid geanalyseerd wordt hoe vijf romanschrijvers in het verleden hun eigen visie op de *Tuin der Lusten* hebben verwerkt. Het gaat hier met name om publicaties van Huebner (1957), Boni (1966), Peter Dempf (1999), Vermeulen (2001) en Van Tuyl (2001). Omdat er over Bosch weinig biografische gegevens voorhanden zijn, hebben al deze fictieschrijvers een groot stuk van de waarheid bij elkaar moeten liegen, wat de wetenschappelijke betrouwbaarheid van hun teksten natuurlijk niet ten goede kwam. Zij worden door Hoffman dan ook op de vingers getikt omdat ze te weinig rekening hielden met al langer bekende gegevens, zoals de aan zekerheid grenzende hypothese dat de opdrachtgever van de *Tuin der Lusten* een graaf was (Engelbrecht II of Hendrik III van Nassau) met een hang naar het exotische en het erotische. Liever lieten deze romanciers hun fantasie de vrije loop, wat uiteraard niet verboden is als men een roman schrijft en van deze teksten stuk voor stuk merkwaardige specimens maakt van de moderne Bosch-receptie.

In hoofdstuk IV ten slotte, het laatste en zeker niet minst interessante, gaat Hoffman op zoek naar betrouwbare maatstaven bij het onderzoek naar de authenticiteit van Bosch-schilderijen. Op heldere wijze behandelt de auteur een tiental van deze criteria. De enige die echt aanspraak kunnen maken op objectiviteit zijn de dendrochronologie en de verfanalyse, maar ook deze kunnen alleen maar aantonen dat een bepaald paneel níet van Bosch is, nooit dat het dat wel is. Met het nodige voorbehoud en enige niet uit te sluiten subjectiviteit sluit Hoffman zijn

boek af met een lijst van 21 werken die volgens hem zo goed als zeker door Bosch zelf zijn geschilderd. In zijn geheel genomen is *Jheronimus Bosch* een vlot geschreven, sympathieke monografie die enkele deelaspecten van de Bosch-studie op heldere wijze behandelt en door iedere Bosch-liefhebber met plezier zal gelezen worden. Dat van hoofdstuk I de voetnoten 64 en 65 helaas ontbreken, is binnen dit alles slechts een klein, aan het zetduiveltje te wijten detail. Dat ik het verder niet altijd eens ben met Hoffman (zoals wanneer hij het boek van Hans Belting over de

Een van de door Ed Hoffman behandelde schilderijen van Jheronimus Bosch: 'Calvarie met de schenker van het schilderij'. (Kon. Musea voor Schone Kunsten, Brussel)

Tuin der Lusten uit 2002 een prachtige studie noemt of het middenpaneel van de *Tuin* positief interpreteert), is welhaast onvermijdelijk als het over Bosch gaat. En zoals de auteur zelf in zijn inleiding noteert: elke blik leert meer over de ziener dan over het bekeken.

Ed Hoffman, *Jheronimus bosch. Zijn Spiegels Zijn Verten Zijn Scheppers Zijn Werken* ('s-Hertogenbosch 2007).

* Eric De Bruyn is werkzaam in het onderwijs. Hij promoveerde op het proefschrift *De vergeten beeldentaal van Jheronimus Bosch*. ('s-Hertogenbosch 2001).